

KRISTINA BABIĆ

KAKO JE RIMSKI OBIČAJ BLAGOVANJA UTJECAO NA FORMIRANJE RANOKRŠĆANSKE SAKRALNE ARHITEKTURE?

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.6>

Euharistija je najvažniji sakrament kojim kruh i vino postaju tijelo i krv Kristova. Obred euharistije odvija se na oltaru. Upravo zbog toga oltar je najvažnije mjesto svakoga kršćanskog sakralnog objekta. Esencijalna važnost oltarne menze – odnosno čina koji se na njoj odvija – najčešće se naglašava i arhitektonskim omotačem pa se na crkvenom začelju redovito nalazi apsida kao jedna od glavnih prepoznatljivosti kršćanske sakralne arhitekture.

Cilj ovoga rada je ukazati na nekoliko faza razvoja tipičnog oblika ranokršćanske crkve s prostranom polukružnom apsidom na začelju te propitati ishodišta njezina polukružnog oblika. Kao jedno od glavnih ishodišta u procesu formiranja crkava s apsidom na začelju, nameće se rimski način blagovanja tijekom kasne antike. U elaboraciji ovdje iznesene pretpostavke naglasak će biti stavljen na ranokršćansku arhitekturu istočne obale Jadrana, datiranu u 5. st.

Ključne riječi: *apsida, euharistija, oltar, ranokršćanske crkve, sigma menza, stibadium, subsellium*

UVOD

Euharistija je inicijacijski sakrament kojim kruh i vino postaju tijelo i krv Kristova – dakle, sadržava esenciju kršćanskih vjerskih načela. Samim tim predstavlja najvažniji i neizostavni element svakog liturgijskog slavlja. Obred euharistije odvija se na oltarnoj menzi, stoga je oltar najvažnije mjesto svakoga kršćanskog sakralnog objekta. Esencijalna važnost oltarne menze – odnosno čina koji se na njoj odvija – najčešće je naglašena i arhitektonskim omotačem pa se na crkvenom začelju redovito nalazi apsida koja je niža od tijela crkve te se tlocrtnim oblikom redovito razlikuje u odnosu na ostatak crkvenog zdanja.

Ovim tekstom pokušat ćemo odgovoriti na pitanje zašto su apside u ranokršćanskoj arhitekturi polukružne te ćemo se osvrnuti na skupinu crkava jadranskog bazena, datiranih u 5. st., koje u različito oblikovanim svetištima imaju polukružnu klupu za kler slobodno postavljenu u prostor.

Međutim, prije no što prijedemo na najavljenju temu, neophodno je istaknuti da apsida nije invencija ranokršćanske arhitekture. Apsida je samo jedan u nizu elemenata koje je kršćanstvo preuzelo iz svih sfera svakodnevnog života, kulta odnosno ceremonijala, umjetnosti i kulture poganskog Rimskog Carstva, u navedenom slučaju iz arhitekture. Polukružna tlocrtna forma zidnog omotača u rimskoj je arhitekturi doživjela veoma raširenu primjenu, što dokazuje arhitektonska pojavnost objekata profane (gradske bazilike, terme i dr.) i kultne (hram Venere i Rome u Rimu, Jupiterov hram u Balbeku, hramski kompleks u Duklji i dr.) namjene. U objektima profane, ali i kultne namjene, apside se pojavljuju kao arhitektonski naglasci veoma važnog mjesta u interijeru zgrade. Najslikovitiji primjer je rimska gradska bazilika u kojoj je unutar apside smješten tribunal ili kip cara. Upravo je rimska gradska bazilika jedno od glavnih ishodišta za formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture.

U nizu objekata rimske arhitekture različitih namjena u kojima se pojavljuju apside, veoma važno i za našu temu osobito znakovito mjesto imaju trikliniji koji u kasnoj antici vrlo često imaju jednu, tri (trikonhosi) ili više apsida (polikonhosi), a koji su također, prema našem mišljenju, mogli imati utjecaja na formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture.

BIBLIJSKA SVJEDOČANSTVA O MJESTU POSLJEDNJE VEČERE

Izjavom *Ovo činite meni na spomen!* (Lk 22, 19), Isus Krist je utemeljio sakrament euharistije. U potrazi za odgovorom na pitanje kako je izgledala prostorija u kojoj je organizirana Posljednja večera, posegnuli smo za *Biblijom*. Matejevo (Mt 26, 17–19, 26–29), Markovo (Mk 14, 12–25) i Lukino evanđelje (Lk 22, 7–20) donose prilično kratak izvještaj o Posljednjoj večeri vrlo sličnoga sadržaja. Potonja dva Evanđelja (Mk 14, 15; Lk 22, 12) donose i informacije o prostoriji u kojoj su se okupila Dvanaestorica s Učiteljem radi blagovanja posljednje pashalne večere. Saznajemo da su Učenici, prema Učiteljevu napatku, pripremili posljednju pashalnu večeru u velikoj dvorani „s naslonjačima“, „na katu“. ¹ Dakle, *Biblija* nam pruža vrlo šture informacije o ambijentu Posljednje večere. Naime, spomen „naslonjača“ veoma je znakovit za našu temu, što će u sljedećim poglavljima biti elaborirano. Osim prethodno istaknutog prijevoda Lj. Rupčića, valja spomenuti i nešto drukčije prijevode B. Dude i J. Fučka, koji prevode Markove riječi spominjući „na katu veliko blagovalište, prostrto i spremljeno“, a I. Ev. Šarić „veliku gornju prostoriju opremljenu za gozbu“. Pri prijevodu 12. retka 22. glave Lukina evanđelja Duda i Fućak koriste sljedeće sintagme „na katu veliko blagovalište prostrto“, a Šarić „veliku gornju prostoriju, sagovima prostrtu“.²

Navedeno upućuje na to da je neophodno otvoriti pitanje odnosa grčkog izvornika i prijevoda na hrvatski jezik. U grčkom izvorniku stoji: *καὶ αὐτὸς ὑμῖν δεῖξει ἀνάγαιον μέγα ἐστρωμένον ἔτοιμον· καὶ ἐκεῖ ἐτοιμάσατε ἡμῖν.* (Mk 14, 15); *κακεῖνος ὑμῖν δεῖξει ἀνάγαιον μέγα ἐστρωμένον· ἐκεῖ ἐτοιμάσατε.* (Lk 22, 12 GNT). Ključne riječi kojima se opisuje blagovalište su *ἐστρωμένον* (Mk i Lk) i *ἔτοιμον* (Mk). Riječ *ἐστρωμένον* je akuzativ jednine srednjega roda participa perfekta pasiva od glagola *στρωννύω* sa značenjem *prostrti*. Riječ *ἔτοιμον* je akuzativ jednine srednjega roda koji je nastao od pridjeva *ἔτοιμος*, *η, ον* sa značenjem *spreman, pripremljen*. Obje riječi odnose se na *ἀνάγαιον μέγα*, što doslovni znači *velika gornja soba*. Glagol *στρωννύω* – *prostrti* može se odnositi i na prostrte sagove ili na bilo što prostrto na čemu se sjedi ili leži za vrijeme blagovanja. Ali može se odnositi i na prostrti stol. Ni Marko, ni Luka ne govore izričito *kako* je soba bila uređena. Vjerojatno su smatrali da to nije potrebno jer je prostorija za blagovanje bila uređena na uobičajeni način. Izostanak detaljnog opisa omogućio je čitateljima različitih vremena i krajeva da zamišljaju dvoranu Posljednje večere onako kako to odgovara njihovu načinu blagovanja. Razumljivo je da je onda i kasnoantički način blagovanja mogao utjecati na sakralnu arhitekturu. Pogotovo, ako znamo da je Evanđelje po Marku najvjerojatnije napisano u Rimu za rimsku kršćansku zajednicu koja pripada kulturološkom krugu koji obuhvaća i istočnu obalu Jadrana.³ Međutim, kako je u stvarnosti sve izgledalo u Jeruzalemu na dan Posljednje večere, ostaje otvoreno pitanje.

¹ *Biblija* 1996.

² Usp. prijevode na <http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Marko&prijevod=sve&glava=14>; <http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Luka&prijevod=sve&glava=22> (pristupljeno 29.11.2018.).

³ Veliku zahvalnost dugujem bibličaru Domagoju Runji te liturgičaru Domagoju Volareviću s Katoličko-bogoslovnog fakulteta u Splitu koji su mi omogućili uvid u grčki izvornik, preveli isti, uputili me u tumačenja te odagnali brojne nedoumice tijekom pisanja ovoga rada.

NAVADE BLAGOVANJA U ANTICI S OSOBITIM OSVRTOM NA KASNU ANTIKU

Poznato je da je u antici blagovanje u poluležećem položaju bilo odraz bogatstva, moći, prestiža i utjecaja. Slikarski prikazi, povijesni izvori i nepokretni arheološki ostatci daju uvid u navade blagovanja u ovom razdoblju.⁴

Pretpostavlja se da su Grci praksu blagovanja u poluležećem položaju – kao odraz visokog položaja u društvu – preuzeli s Bliskoga istoka.⁵ Grčke navade blagovanja došle su i proširile se Apeninskim poluotokom preko Grka naseljenih na jugu poluotoka (*Magna Graecia*). U 1. st. pr. Kr. luksuzne gozbe na istočnjački / grčki način postale su neizostavni dio svakodnevnog života pripadnika visokoga rimskog društva. Tradicionalni rimski triklinij⁶ bio je prostorija pravokutnog tlocrta s trima počivaljkama (*lecti*) postavljenima u obliku slova *II* te sa zajedničkim stolom (kružnim ili pravokutnim) u sredini.⁷

Međutim, krajem antike prethodne pravocrtne počivaljke (*lecti*) u blagovaonicama zamijenjene su drukčijima, formiranima u obliku polukruga (*stibadium*). Pred njim se nalazio kružni ili polukružni stol (*sigma menza*). Iako izvori spominju ovaj tip opreme blagovaonica od 1. st. pr. Kr.⁸, arheološki je *stibadium* u blagovaonicama zasvjedočen tek od 3. st., dok su tijekom idućih dvaju stoljeća postali nezaobilazni dio blagovaonica rimskih luksuznijih domova, kako u gradovima, tako i u ruralnim područjima. *Stibadium* se neupitno pojavio ranije, ali je originalno bio namijenjen banketima na otvorenom te je, prema tumačenju Katherine M. D. Dunbabin, derivat grčkog *stibades*, prakse lijeganja na tlo prekriveno lišćem i jastucima pri objedovanju, najčešće prilikom javnih gozbi povodom velikih svetkovina.⁹

Analizirajući tlocrte kasnoantičke stambene arhitekture, jasno se razaznaju dva osnovna tipa tlocrta blagovaonica sa stibadijem – jednostavne četverokutne prostorije te one raščlanjenog tlocrta s jednom ili više apsida. U blagovaonicama jednostavnoga četverokutnog tlocrta postojanje i položaj stibadija otkrivaju nam sačuvani podni mozaici. Najreprezentativniji, ali i najinformativniji je onaj iz vile Falconer u Argosu na kojem je vidljivo predviđeno mjesto u prostoriji za stibadij, kao i sedam segmenata od kojih je sastavljen.¹⁰

Arheološki ostatci kasnoantičkih blagovaonica ukazuju na postojanje onih kompliciranijih tlocrta koji sadrže jednu, tri (trikonhne blagovaonice) ili više apsida (polikonhne blagovaonice) uz čije su unutarnje stjenke zidova bili priljubljeni polukružni stibadiji. Ovaj tip kasnoantičkih blagovaonica osobito je zanimljiv za naslovni problem ovoga teksta. Kasnoantičke su blagovaonice mogle imati samo jednu apsidu uz koju je s unutarnje strane bio priljubljen *stibadium*. Zanimljivo je da ovakve prostorije tlocrtnim oblikom neodoljivo podsjećaju na ranokršćanske crkve. Izvrstan

⁴ Svim aspektima antičkih banketa vro opsežno se pozabavila Dunbabin 2003.

⁵ Dunbabin 2003, 14–15.

⁶ Etimološka analiza termina *triklinij* upućuje na grč. *τρίκλινον*, od tri- i *κλίνη*, ležaj. U ovom tekstu opredijelili smo je za termin *triklinij* samo u njegovu užem značenju – dakle, za grčke i rimske blagovaonice s trima ležajkama (*lecti*). Kasnoantičke prostorije iste namjene, opremljene stibadijem nazivamo *blagovaonicama*.

⁷ O rimskom načinu blagovanja, položaju i ulozi žena na gozbama te o opremi rimskih triklinija vidi: Dunbabin 2003, 18, 20–22, 23, 34–35, 38–50.

⁸ Dunbabin 2003, 45–46.

⁹ Nielsen 1998, 109. O prikazima blagovanja na otvorenom opširnije u: Dunbabin 2003, 141–150.

¹⁰ Slični blagovaonički podni mozaici na kojima je naznačeno mjesto za *stibadium* pronađeni su i u vili u Dragoleji (*Room of stibadium*) i u Antiohiji (*House of Buffer Supper*). Dunbabin 2003, 170, sl. 100; Vroom 2007, 324–325, sl. 4.1, 4.2.

je primjer vila iz Apameje (*House of the Triclinos*), datirana krajem 3. ili početkom 4. st., koja uz peristil ima čak dvije reprezentativne prostrane (duge čak 13 m) blagovaonice longitudinalnog tlocrta s po jednom apsidom u aksijalnoj osi ojačanom kontraforima.¹¹ U istom je rimskom gradu, koji se danas nalazi na teritoriju Sirije, pronađena još jedna vila (*House of stag*) koja je imala blagovaonicu pravokutnog tlocrta s pretprostorom manjih dimenzija s apsidalnim završetkom. U objema prostorijama pronađena je po jedna menza *sigma* oblika, što ukazuje na to da je riječ o blagovaonicama.¹²

Kako *stibadium* uglavnom podrazumijeva intimnije blagovanje, odnosno manje prisutnih za istim stolom, tom je problemu kasnoantička civilizacija doskočila projektiranjem blagovaonice s više apsida – trikonhnih i polikonhnih – koje su, u odnosu na prethodno spomenute, malobrojnije. Trikonhna blagovaonica u Butrintu (*The Triconh Palace*, 5. st.) osobito je zanimljiva jer su u središnjoj apsidi pronađeni ostatci zidanog stibadija.¹³ U nizu slično oblikovanih reprezentativnih kasnoantičkih blagovaonica svakako valja istaknuti još nekoliko lokaliteta: *Villa Romana del Casale* u Piazzu Armerini, potom Teodorikovu palaču u Ravenni, rimsku vilu u Desenzanu i dr.¹⁴ U kasnoj antici postojale su i polikonhne blagovaonice longitudinalnog tlocrta. Riječ je o izduženim prostorijama koje na začelju i bočnim zidovima imaju simetrično raspoređene apside. Blagovaonica Velike palače careva u Konstantinopolu – u literaturi poznate kao *Decaenaeacubita*, odnosno *Triclinium of Nineteen Couches* – i *House of Bacchus* u numidijskom gradu Cuiculu, najpoznatiji su primjeri.¹⁵ Tlocrtno su vrlo slične – osim apsida na začelju, imaju još po tri apside na bočnim zidovima. Osobito je zanimljivo da se blagovaonica Velike palače još u 10. st. koristila u izvornoj funkciji.¹⁶

Pojava i širenje novih navada blagovanja u kasnoj antici utjecala je na uvođenje stibadija i *sigma* menzi u blagovaonice diljem Carstva. Slikarski prikazi banketa ukazuju na neke osobitosti kasnoantičkog blagovanja u odnosu na ranija razdoblja. Umnožen je broj poslužitelja, kao i zabavljača, pa je stibadij smješten u apsidu – arhitektonski element koji u potpunosti prati njegov oblik – postao primjereniji (u odnosu na opremu tradicionalnog triklinija) jer je na taj način oslobođena površina pred stibadijem koja je bila namijenjena nesmetanom kretanju poslužitelja i zabavljača.¹⁷ Imajući na umu razvoj rimskog triklinija i razloga zašto je u kasnoj antici radikalno promijenjena njegova arhitektonska pojavnost, ali i njegova oprema, nameće se zaključak da je projektiranje blagovaonica s jednom ili više apsida posljedica pojave i širenja polukružne počivaljke (*stibadium*) i polukružne (*sigma*) menze, što dokazuju i prethodni primjeri.

Ne osporavajući utjecaj ostalih objekata profane i kultne rimske arhitekture (osobito rimske gradske bazilike), valja podcrtati važnost kasnoantičkih blagovaonica u formiranju ranokršćanske arhitekture. Poveznice je moguće uočiti u tlocrtu, opremi, ali i u funkciji.¹⁸

¹¹ Dunbabin 2003, 193, sl. 112.

¹² Dunbabin 2003, 193–194, sl. 113; Vroom 2007, 320, sl. 3.1. Menze iz Apameje tipološki su identične Dioklecijanovoj menzi pronađenoj u Splitu. Opširnije o splitskom primjeru vidi u: Marasović 2009, 481–485. Blagovaoničke *sigma* menze pronađene su u *Omega House* u Ateni, potom u Stobima i Korintu (Vroom 2007, 320, bilj. 21 i ondje navedena literatura).

¹³ Vroom 2007, 320, sl. 2.1.

¹⁴ Dunbabin 2003, 172; Vroom 2007, 319 i ondje navedena literatura.

¹⁵ Dunbabin 2003, 194–196, sl. 114, 115; Vroom 2007, 319.

¹⁶ Dunbabin 2003, 195; Vroom 2007, 319.

¹⁷ Nielsen 1998, 112–113; Dunbabin 2003, 150–156.

¹⁸ Usp. i: Nielsen 1998, 126, 129–130.

RANI PRIKAZI POSLJEDNJE VEČERE

O preuzimanju navada svakodnevnog života poganskog svijeta i pridavanja im novog značenja neupitno svjedoče, u nizu svih ostalih pojavnosti, rani prikazi Posljednje večere, kao i datacijski raniji prikazi *refrigerium* na grobovima pokojnika, sačuvani u katakombama. *Refrigerium* je obred komemorativnog jedenja na grobu pokojnika koji su kršćani preuzeli od poganstva. Na grobu pokojnika, u poganstvu i ranom kršćanstvu, obredno se jelo u znak sjećanja na njega.¹⁹ Kako je izgledao *refrigerium* u ranoj Crkvi, jasno nam pokazuju oslici u katakombama.²⁰ Oko polukružne ili kružne menze s hranom prikazano je redovito nekoliko osoba koje, oslonjene o *stibadium*, jedu i piju. U odnosu na prikaze poganskih pogrebnih gozbi, ranokršćanske sadrže neke posebnosti: odsustvo poslužitelja koji donose hranu i piće, prikazani likovi u rukama ne drže čaše / pehare za piće te se vrlo često pojavljuje motiv košara s kruhom.²¹

Vrlo slične scene, ali s uglavnom nepromjenjivim brojem sudionika pojavljuju se od 6. st. – kada datiraju prvi prikazi Posljednje večere – pa sve do 12. st. U nizu prikaza jasno je uočljiva ista ikonografska shema – Krist i apostoli okupljeni su oko polukružne menze u poluležećem položaju, s tim da je Učitelj prikazan prvi s lijeva (s promatračeva gledišta) – dakle, zauzima počasno mjesto koje je u poganskoj kulturi bilo rezervirano za cara, odnosno najistaknutijeg člana okupljenog društva.²² Krist i apostoli prikazani su u poluležećem stavu, oslonjeni o *stibadium*. Na menzi se nalazi hrana: plitka posuda s hranom (ribe ili janje), krušičići i jedan ili dva pehara – nekada zajedno, a nekada i zasebno. Iako se na prvi pogled prikazi Posljednje večere (6. – 12. st.) u osnovnim crtama čine istima, pozornim promatranjem ipak je moguće uočiti neke različitosti – hrana i upotrebnih predmeti prikazani na *sigma* menzi te položaj (ležeći, poluležeći, sjedeći) apostola.²³

Najreprezentativniji, ali i najpoznatiji prikaz Posljednje večere za *sigma* menzom je, svakako, mozaik iz crkve San Apollinare Nuovo u Ravenni, datiran oko 500. g.²⁴ Iz niza sličnih prikaza, koji su datirani od 6. do 12. st., neophodno je veću pozornost posvetiti jednom koji potječe s istočne obale Jadrana. *Evangelistar opatice Vekenege*, nastao u skriptoriju samostana sv. Krševana u Zadru,

¹⁹ Veoma opširno o tzv. *Totenmahl* motivu te o običaju blagovanja na grobovima u poganstvu vidi u: Dunbabin 2003, 103–110, 125–132.

²⁰ Dunbabin 2003, 175–187.

²¹ Dunbabin 2003, 176.

²² U jednom od brojnih pisama Sidonije Apolinar opširno piše o iskustvu prisustvovanja večeri cara Majorijana 461. g. Između ostalog, detaljno opisuje raspored prisutnih na stibadiju. Car Majorijan zauzeo je mjesto *in dextro cornu* (krajnje lijevo mjesto s gledišta promatrača), preko puta njega, *in sinistro cornu* (na desnom kraju s promatračeva gledišta) smjestio se konzul Severinus, ostali uzvanici – među njima i Sidonije – razmješteni su između njih dvojice (Sid. Apoll. *Epist.* I./XI./10/str. 404–407). O odразу društvene hijerarhije na razmještaj uzvanika na stibadiju vidi: Dunbabin 2003, 192–193; Vroom 2007, 324; Vroom 2007a, 194. U tradicionalnom trikliniju središnja počivaljka bila je rezervirana za najistaknutijeg člana okupljenog društva (Dunbabin 2003, 43).

²³ Iako su prilično nepoznati, sačuvan je znatan broj prikaza Posljednje večere datiranih prije 12. st. Riječ je o mozaicima, freskama i iluminacijama. Navođenje i analiziranje svih primjera, svakako, nadilazi opseg i tematsku okosnicu ovoga rada, stoga ćemo se koncentrirati na najreprezentativnije primjere, koji su različito datirani, kako bismo dobili pregled pojave i geneze prepoznatljive ikonografske sheme. Zavidan broj primjera u svojim je tekstovima donijela Vroom 2007, 2007a. Navedimo samo neke najpoznatije i za naslovnu temu najvažnije: *Codex purpureus di Rossano* (6. st.), fragment tekstila s prikazom ove teme iz Egipta (7./8. st.), freska iz oratorija crkve S. Maria de Praesepe u Rimu (8. st.), Chuldov psaltir (9. st.), freska iz crkve San Bastianello at Pallara u Rimu (10. st.), freska iz crkve Sant' Angelo in Formis (11. st.) i dr. O ovim, ali i nekim drugim sličnim prikazima pisali su i: Vroom 2007, 2007a; Dunbabin 2003, 199–201. Citirana literatura sadrži i reprodukcije navedenih prikaza.

²⁴ Vroom 2007, 343–345; Vroom 2007a, 193, sl. 17. 2; Dunbabin 2003, 201.

Sl. 1 Minijatura Posljednje večere, *Evangelistar opatice Vekeneg, Bodleian Library, Oxford, Canonici MS. Bibl. Lat. 61 (Arch. F. d. 33), Fol. 60° (Novak – Telebaković-Pecarski 1962)*

sadrži iluminaciju koja pokazuje vrlo sličan ikonografski program. Krist (još uvijek prvi s lijeva) i apostoli sjede oko polukružne menze na kojoj se u zasebnim uzvišenim posudama nalaze dvije ribe i kruh (Sl. 1.).²⁵

Uvidom u razvoj ove ikonografske teme razvidno je da je kasnoantički način blagovanja preuzet u kršćansku ikonografiju Posljednje večere. Ipak, pozornim promatranjem moguće je uočiti različitosti prvih prikaza, datiranih u 6. st., i onih iz kasnijih stoljeća, što je posljedica promjena običaja blagovanja u svakodnevnom životu, dok je polukružna menza reminiscencija na ranokršćanska ishodišta. U ovom kontekstu iznimno su važna istraživanja Joanite Vroom koja je u dvama radovima vrlo uvjerljivo dokazala kako su prikazi Posljednje večere u različitim stoljećima kasne antike i (ranoga) srednjeg vijeka vrlo autentični preslici svakodnevnog života, što argumentira arheološkim nalazima, pisanim i slikovnim izvorima.²⁶

Za naslovnu temu osobito je važno istaknuti da, sudeći prema sačuvanim prikazima Posljednje večere, možemo zaključiti kako je u 8. st. praksa jedenja na kasnoantički način iščezla iz svakodnevnog života – izuzev već spomenute carske prakse u Velikoj palači u Konstantinopolu, zasvjedočene izvorima, i možda još ponekog izdvojenog primjera – a polukružna menza je do crkvenog raskola redovito prikazivana kao reminiscencija na ranu Crkvu. Nakon crkvenog raskola, na Zapadu polukružna menza polako iščezava iz scena Posljednje večere, međutim u istočnoj Crkvi

²⁵ Rukopis je pohranjen u *Bodleian Library* u Oxfordu pod signaturom: Canonici MS. Bibl. Lat. 61 (Arch. F. d. 33). Novak – Telebaković-Pecarski 1962, 6–60, o luminacijama: 49–60, o prikazu Posljednje večere: 54–55, Fol. 60°.

²⁶ Vroom 2007, 325–354; Vroom 2007a, 192–198, 203–204, 206–207.

će se ona još dugo zadržati, a nije neobično susreti je i na vrlo recentnim prikazima, što je još jedan u nizu dokaza da je istočna Crkva oduvijek nastojala ostati autentična – vjerna izvorima.²⁷

SAMOSTALNO STOJEĆE POLUKRUŽNE KLUPE ZA KLER – PRETEČE APSIDA U RANOKRŠĆANSKIM CRKVAMA?

U proteklim poglavljima pokazali smo kako su (kasno)antičke navade blagovanja utjecale na ikonografiju Posljednje večere. Imajući na umu nezaobilaznu važnost blagovanja i simboliku koju ono nosi te neizbježne asocijacije na sakrament euharistije u kojem je sazdana esencija kršćanstva, nezaobilazno je zapitati se je li i – ako jest – kako je kasnoantički običaj blagovanja utjecao na formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture.

Krenimo od organizacije crkvenog interijera. Osim nezaobilaznog oltara – koji je u ranokršćanskim crkvama postavljen pred začelnim zidnim plaštem (ravnim ili apsidalnim), ali nekoliko metara (ovisno o dimenzijama crkve) odmaknut od njega – i oltarne ograde, svetište je vrlo često bilo opremljeno i polukružnom klupom za kler. Za proučavanje navedenog problema osobito je zanimljiva skupina crkava datiranih uglavnom u 5. st. koje se nalaze na sjevernoj i istočnoj obali Jadrana. Spomenute crkve moguće je, prema sličnim morfološkim karakteristikama tlocrta, razvrstati u nekoliko tipoloških skupina: crkve ravnog začelja, crkve s polukružnom apsidom na istoku te crkve križnog tlocrta. Zajednički nazivnik crkava navedenih tipoloških skupina je samostalno stojeća klupa za kler²⁸ – *subsellium, syntronos*.

Prva navedena skupina crkava specifikum je Akvileje, Norika i Istre. Riječ je o longitudinalnim trobrodnom ili jednobrodnom sakralnim građevinama ravnoga začelja pred kojim se nalazi samostalno stojeća polukružna klupa za kler, zamjetno odmaknuta od začelja. Ukoliko se radi o trobrodnom crkvama, svetište sa samostalno stojećom klupom za kler zauzima samo središnji brod. Episkopalni kompleks u Akvileji – točnije južna bazilika datirana u drugu polovinu 5. st. – prvi je u nizu primjera ove skupine. Pred ravnim začeljem prostrane, trobrodne, longitudinalne crkve nalazila se samostalno stojeća polukružna klupa za kler.²⁹ Iznimno sličan začelni korpus crkve imala je i južna bazilika Predefrazijane u Poreču, datirana u isto razdoblje (Sl. 2. 1).³⁰ Istočni korpus sjeverne i južne crkve episkopalnog kompleksa u Puli slično je oblikovan. Južna, jednobrodna crkva, u literaturi poznata kao Sv. Toma, krajem 4. ili početkom 5. st. je proširena prema istoku te je dobila ravno začelje s dvjema manjim prostorijama pred kojim je pronađena zidana polukružna forma – za koju se pretpostavlja da predstavlja ostatke polukružne klupe za kler.³¹

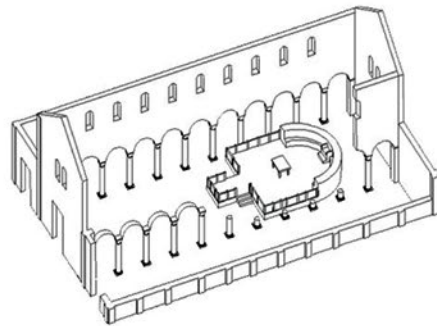
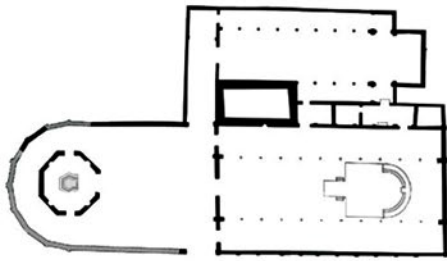
²⁷ O daljnjoj genezi ovog motiva u bizantskoj umjetnosti za vrijeme Komnenske dinastije (1050. – 1204.) i Paleologa (1250. – 1453.) vidi u: Vroom 2007a, 197–203, 204–205, 207 i ondje citiranoj literaturi.

²⁸ P. Chevalier prva se sustavnije pozabavila klupama za kler na teritoriju rimske provincije Dalmacije, a potom i u Istri. Na teritoriju rimske provincije Dalmacije razlikuje samostalno stojeće klupe za kler postavljene pred ravnim začeljem i pred začeljem s polukružnom apsidom. Ističe da su se samostalno stojeće klupe za kler pojavile u Saloni, Zadru i okolici pod utjecajem Akvileje (Chevalier 1990, 66–68; Chevalier 1995 (2), 117–118).

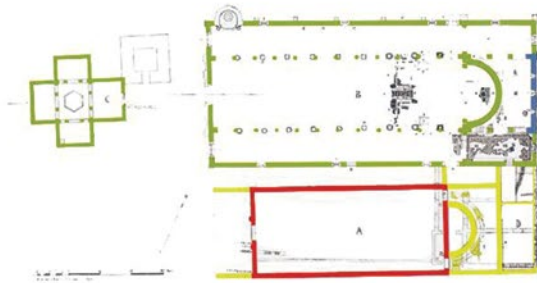
²⁹ Brandenburg 2006, 47–49 i ondje citirana literatura.

³⁰ Matejčić 2014, 14–15, 29–31. Usp. i stariju literaturu: Šonje 1971, 236–243. Prema nekim tumačenjima, i sjeverna bazilika Predefrazijane imala je slobodno stojeću klupu za kler: Matejčić – Chevalier 1998, 355–365; Šonje 1971, 243–250.

³¹ Marušić 1967, 49; Ujčić 2018, 27–45. Autor je ukazao na to da je pronađeni polukružni zid mogao biti upisana apside, ali i da postoji vjerojatnost da je polukružni zid bio samo konstrukcija polukružnog sjedišta za svećenstvo, što je karakteristično za ranokršćansku arhitekturu sjevernog Jadrana (Ujčić 2018, 42, 44).

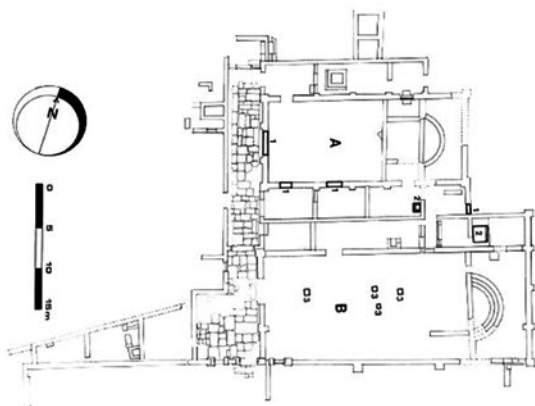
1. Predefražijana, Poreč (Matejčić 2014)

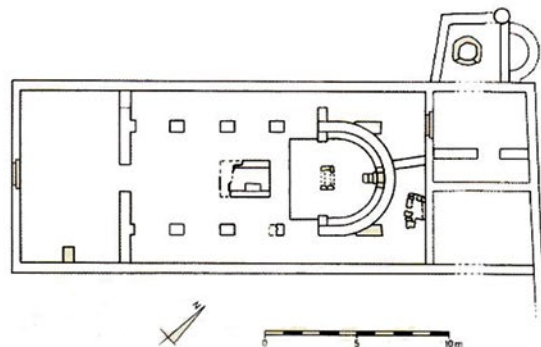
2. Dvojne bazilike, Pula (Ujčić 2018)

Pula – ranokršćanski episkopalni kompleks (osnova Mirabella Roberti 1943, 18–19).

- zid zdanja na začelju katedrale, početak 4. stoljeća
- prva dvoranska crkva (svetog Tome), sredina 4. stoljeća
- dogradnja upisanog polukružnog svetišta, kraj 4. – početak 5. stoljeća
- trobrodna bazilika svete Marije i krstionica križnog tlocrta, sredina 5. stoljeća

3. Dvojne bazilike, Nezakcij (Marušić 1986)

4. Ranokršćanska crkva, Ivinj (Uglešić 2006)

Sl. 2 Samostalno stojeće klupe za kler u crkvama ravnog začelja

Sjeverno od ove crkve je, sredinom 5. st., sagrađena trobrodna crkva sv. Marije ravnoga začelja pred kojim je arheološki zasvjedočeno postojanje uzdignutog svetišta koje je prema istoku bilo zaključeno *polukružnim zidićem, ispred koga su bile biskupska katedra i klupa za svećenike* (Sl. 2. 2).³² U Istri postoji još jedan lokalitet s dvojnimi crkvama koje pokazuju iste karakteristike – Nezakcij, današnje Vizače. Pred ravnim, lezeniranim začeljem južne crkve, odvojena od njega, pronađena je dvostepena samostalno stojeća klupa za kler postavljena na popločani pod koji je sačuvan u jugoistočnom dijelu crkve datirane u drugu polovinu 5. st. Slična zidana formacija³³ postavljena na blago uzdignuti podij, ali dublje temeljen u odnosu na samostalno stojeću polukružnu klupu za kler južne crkve, pronađena je i u sjevernoj crkvi, također jednobrodnoj, sagrađenoj nešto prije u odnosu na južnu (Sl. 2. 3).³⁴ Postoji još jedna crkva koju bismo tipološki mogli smjestiti u ovu sjevernojadransku skupinu crkava s ravnim začeljima i slično oblikovanim svetištem, međutim nalazi se bitno južnije, na otoku Murteru. Riječ je o crkvi sv. Martina u Ivinju. O fazama njezina graditeljskog razvoja mišljenja nisu usuglašena. Prema Magdi Zorić, koja je vodila arheološka istraživanja, samostalno stojeća polukružna klupa za kler pripada prvoj sakralnoj fazi lokaliteta koju datira u prvu polovinu 5. st. Prema njezinu mišljenju, iza klupe za kler, krajem 5. st., dozidana je polukružna apsida, kao i potpornjaci četverokutnog presjeka na nasuprotnim završetcima klupe za kler koji su pridržavali trijumfalni luk. Apsida je ojačana manjim zidanim istakama.³⁵ A. Uglešić je mišljenja da su polukružna klupa za kler i apsida istoga oblika sagrađene istodobno u svetištu postojeće prvotne sakralne građevine, i to sredinom ili u drugoj polovini 5. stoljeća (Sl. 2. 4).³⁶ Osim neospornog utjecaja koji je Akvileja izvršila na arhitekturu šireg područja, odmicanju samostalno stojeće klupe za kler od ravnoga crkvenog začelja možda treba tražiti razložnost u osiguravanju mjesta za ophod oko svetišta uslijed određenih liturgijskih potreba. U tom kontekstu osobito je važno istaknuti da za svetišta nekih od prethodno spominjanih crkava postoje direktni dokazi o posjedovanju dragocjenih relikvija. Akvilejski biskup Cromazio (388. – 407.) spominje postojanje relikvija svetih apostola u Akvileji.³⁷ Tijekom istraživanja južne crkve episkopalnog kompleksa u Puli u svetištu su pronađena dva relikvijara koja se danas čuvaju u *Kunsthistorisches Museum* u Beču.³⁸ U svetištu sjeverne crkve u Nezakciju također je pronađena kamena škrinja za pohranu relikvija.³⁹

Drugoj skupini pripadaju crkve s velikom polukružnom apsidom na začelju pred kojom se nalazi klupa za kler, ali iako prati njezin oblik, odmaknuta je od polukružnog zida apside. Sjeverna

³² Marušić 1967, 50 (preuzet citat); Obad Vučina 2007, 21–22, 25, 31–32, 38, 42, 80.

³³ U tekstu iz 1967. god. B. Marušić je dublje temeljenje polukružnog zida svetišta (temelji su 0,5 m ispod mozaičnog pavimenta) sjeverne bazilike te veći broj pronađenih staklenih pozlaćenih kockica – za koje autor pretpostavlja da su pripadale polukaloti apside – protumačio kao argumente u korist pretpostavci o postojanju „odvojene apside“. Kasnije, 1986. god., ističe da je usprkos dubljeg temeljenja polukružnog zida vjerojatno riječ o ostacima samostalno stojeće klupe za kler koja je specifikum ranokršćanske arhitekture sjevernog Jadrana (Marušić 1967, 12; Marušić 1986, 55, 57).

³⁴ Marušić 1967, 11–13; Marušić 1986, 52, 55–57.

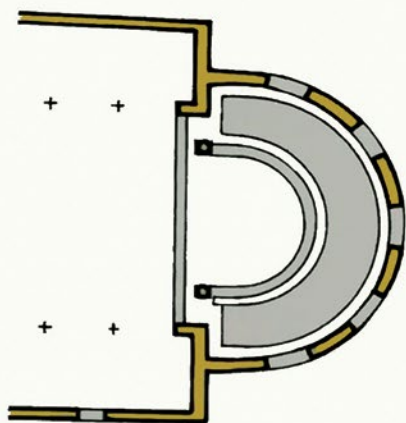
³⁵ Zorić 1999, 103–107. Ojačavanje apside zidanim istakama te pregrađivanje prostora iza nje, što je pružilo još jedan oslonac eventualnoj polukaloti apside, ukazuje na nezgrapnosti i otežane izvedivosti konstrukcije polukružnoga zidnog plašta koji pridržava polukalotu, a ne postoje „ramena“ apside koja bi na sebe preuzela dio opterećenja polukalote.

³⁶ Uglešić 2006, 24–25.

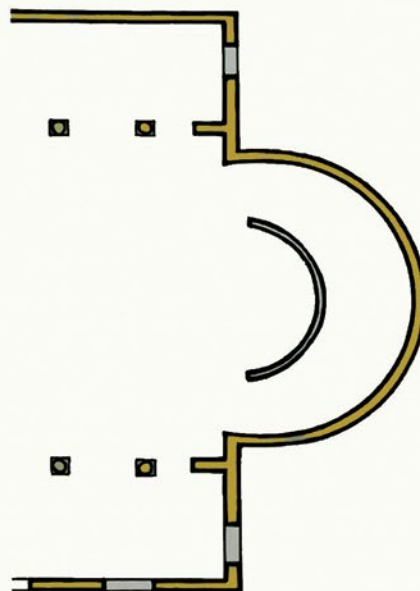
³⁷ Brandenburg 2006, 48–49 i ondje citirana literatura.

³⁸ Ujčić 2018, 53–71.

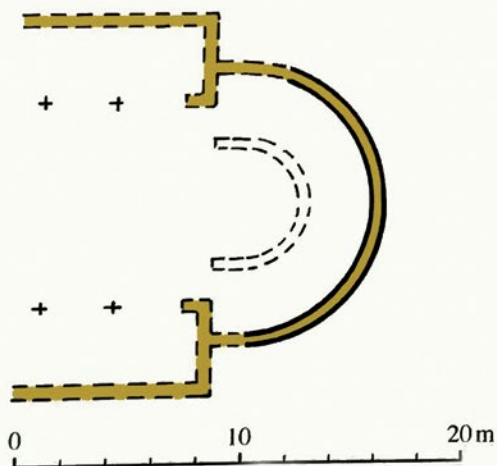
³⁹ Marušić 1986, 55.

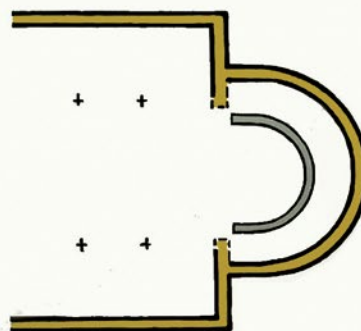
1. Zadarska katedrala

2. Sjeverna crkva episkopalnog kompleksa u Saloni

3. Sveta Marija, Novalja

4. Sveti Ivan evanđelist, Rab

Sl. 3 Crkve s polukružnom apsidom na začelju i samostalno stojećom klupom za kler (Vežić 2005)

bazilika episkopalnog kompleksa Salone – datirana biskupovanjem Simferija i Hezihija krajem 4., odnosno početkom 5. st. – ima ovako oblikovano svetište. Između polukružne, samostalno stojeće klupe za kler i apside pronađen je podni višebojni mozaik *in situ* s kompliciranom geometrijskom dekoracijom u koju je uklopljen i natpis (također u mozaiku) koji spominje Simferija i njegova nećaka Hezihija kao graditelje crkve na mjestu neke prethodne.⁴⁰ Na temelju ovoga natpisa crkva je datirana krajem 4. ili početkom 5. st., kada salonitansku Crkvu predvode spomenuti biskupi. Postojanje samostalno stojeće polukružne klupe za kler te dekorativni uzorak mozaika nagnali su Jasnu Jeličić-Radonić da u oblikovanju i opremi svetišta sjeverne bazilike episkopalnog kompleksa u Saloni prepozna utjecaj akvilejskoga kulturnog kruga (Sl. 3. 2).⁴¹ Vrlo slično oblikovano svetište ima i crkva episkopalnog kompleksa u Zadru, s tom razlikom da je apsida šira od glavnog broda, za razliku od prethodno spominjane salonitanske crkve, čija je apsida nešto uža u odnosu na glavni crkveni brod. Na krajevima zadarske klupe za kler pronađene su i baze klasične profilacije na kojima su stajali, sa svake strane po jedan, stupovi promjera 60 cm, a koji su pridržavali „slavolučnu stijenu“. Između apside i polukružne klupe za kler pronađen je mozaik s geometriziranim vegetabilnim motivom koji ni po čemu nije sličan maloprije spomenutom primjeru iz Salone. Crkva je datirana krajem 4. ili početkom 5. stoljeća (Sl. 3. 1).⁴² Morfološki iznimno slična zadarskoj ranokršćanskoj katedrali je crkva sv. Ivana evanđelista u Rabu, datirana u kraj 5. st. Pred polukružnom apsidom, širom od središnjega crkvenog broda, nalazi se samostalno stojeća klupa za kler. U kontekstu rekonstrukcije funkcionalnog razloga odmicanja klupe za kler od apside, zanimljivo je istaknuti da su ostatci klupe nekoliko stoljeća kasnije poslužili kao oslonac stupovlja koje je podržavalo polukružni svod romaničkog deambulatorija (Sl. 3. 4).⁴³ Postoji još jedna crkva za koju se pretpostavlja da je mogla imati vrlo slično oblikovano svetište – crkva sv. Marije, u literaturi poznata i kao *Basilica urbana*, u Novalji na otoku Pagu. Arheološki je zasvjedočena iznimno prostrana apsida, šira od središnjeg broda, te mozaični paviment uz unutarnje lice polukružnog zida apside. Na temelju iznimne sličnosti dispozicije mozaika u odnosu na apsidu te kompozicije mozaičnog pavimenta novaljske i prethodno spominjane zadarske crkve, P. Chevalier iznijela je pretpostavku o možebitnom postojanju samostalno stojeće klupe za kler i na ovom lokalitetu (Sl. 3. 3).⁴⁴

Pronalazak relikvijara koji su pripadali rapskoj i novaljskoj crkvi otvara mogućnost da i za ovu skupinu crkava kao jedan od potencijalnih razloga odmicanja klupa za kler navedemo liturgijsku potrebu osiguravanja ophoda oko svetišta radi kulta štovanja relikvija. U romaničkom zvoniku – u drugoj polovini 12. st. naknadno dograđenog uz južni zid crkve, nedaleko od svetišta – pronađen je ranokršćanski kameni relikvijar bez poklopaca – datiran u 5. st. – reupotrijebljen kao škropionica „oratorija-relikvijara“⁴⁵ u prizemlju zvonika.⁴⁶ I uz crkvu sv. Marije u Novalji, oko 6 m južno

⁴⁰ Koncizno o kronologiji salonitanskoga episkopalnog kompleksa s pregledom najvažnije prethodne literature vidi u: Rendić-Miočević 2011, 85–97. Prezbiterij sjeverne crkve episkopalnoga kompleksa u Saloni istraživao je F. Bulić 1902. godine (Bulić 1903, 61–65).

⁴¹ Jeličić-Radonić 1999, 51–72.

⁴² Vežić 1990, 50–53. O ranokršćanskom sloju zadarske katedrale s pregledom starije literature vidi u: Vežić 1988, 165–176; Chevalier 1995 (1), 102, 103–104, 105.

⁴³ Chevalier 1995 (1), 50–51; Domijan 2001, 156–158. O problematici datiranja, tj. postojanja ili nepostojanja ranokršćanskog deambulatorija vidi u: Cambi 1972, 247, bilj. 52; Jurković 1990, 81, 84 i ondje citiranoj literaturi.

⁴⁴ Chevalier 1995 (1), 64–68 (osobito 66, 67). Budući da sustavnija arheološka istraživanja nikada nisu poduzeta, nije sasvim jasno kako je crkveni kompleks izgledao u ranokršćanskoj fazi (Šonje 1981, 13–17).

⁴⁵ Opširno o funkciji prizemlja zvonika te o njegovu funkcionalnom odnosu s deambulatorijem vidi u: Jurković 1990, 82–88.

⁴⁶ Domijan 2001, 157–158.

od pretpostavljenog položaja bočnog perimetralnog zida, pronađen je *loculus* s relikvijarima. Dio autora mišljenja je da je *loculus* bio dio martirija sagrađenog južno od crkve, što otvara mogućnost postojanja dvojnih bazilika,⁴⁷ dok je Boris Ilakovac iznio sasvim suprotno mišljenje protumačivši *loculus* ostavom u koju su relikvije na brzinu pohranjene uslijed nepoznate opasnosti.⁴⁸ Relikvijari su datirani u drugu polovinu 4. i u 5., odnosno 6. st.⁴⁹

U nekim od crkava križnog tlocrta također možemo uočiti slobodno stojeću klupu za kler – na istočnoj jadranskoj obali to su crkva na lokalitetu Mirine u uvali Sepen na otoku Krku te zapadna bazilika u Polačama na Mljetu. Crkva u Mirinama ima tlocrt latinskog križa. U istočnom kraku križa pronađeni su ostatci samostalno stojeće polukružne klupe za kler koja je odmaknuta od ravnog zida začelja. Na zapadnim završecima klupe za kler nalazili su se stupovi koji su pridržavali trijumfalni luk (slično kao u prezbiteriju zadarske ranokršćanske katedrale), a lijevo i desno od njih po jedna vrata koja su vodila u ophodni prostor iza klupe za kler. Postojanje dviju manjih prostorija – smještenih sjeverno i južno od istočnog kraka križa, kojima se pristupalo iz krakova transepta – ukazuje na to da se prostoru iza klupe za kler ne može pridavati funkcija pastoforija.⁵⁰ Pred samostalno stojećom klupom za kler, penetrirajući u prostor transepta, protezalo se svetište, nešto uzdignutije u odnosu na razinu poda u *quadratum populi* te ograđeno oltarnom ogradom. Osobito je važno istaknuti da oltarna ograda, prema rekonstrukciji N. Novaka, nije obuhvaćala bočne prolaze u prostor oko samostalno stojeće klupe za kler – što također ukazuje na pretpostavku da je služio kao ophod za vjernike. U istočnom dijelu prednjeg dijela svetišta koje je zadiralo u transept pronađena je križna konfesija nad kojom se zacijelo nalazio oltar. Nalaz križne konfesije podrazumijeva i postojanje relikvija, što možda objašnjava potrebu za osiguravanjem ophoda oko svetišta odmicanjem klupe za kler od crkvenog začelja (Sl. 4. 1).⁵¹

Zapadna crkva u Polačama na Mljetu po mnogočemu je neobična. U tlocrtnoj dispoziciji ove crkve uočavamo oblik *tau* križa (*crux immissa*) čija je aksijalna os orijentirana u smjeru sjever-jug, a ulaz je smješten na bočnom, istočnom zidu. Sjeverni korpus, u kojem je smješteno svetište, također donosi neka sasvim originalna rješenja u kontekstu istočnojadranske ranokršćanske arhitekture, a i šire. Naime, sjeverni korpus je širi u odnosu na crkveni brod tvoreći formu koju bismo, isključivo na temelju oblika, mogli nazvati transeptom. Međutim, imajući u vidu smještaj krknskog zdenca u zapadni krak i stipes vjerojatno priručnog stola za pripremu liturgijskih darova u

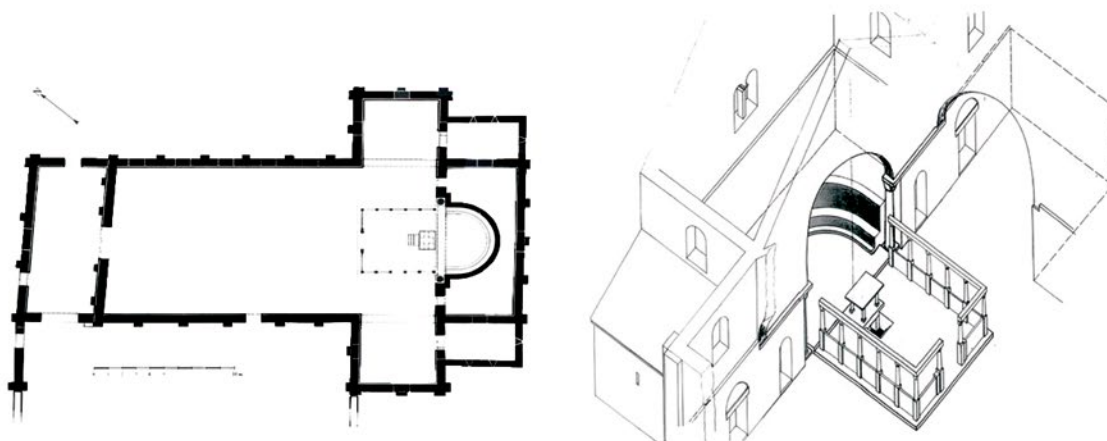
⁴⁷ Šonje 1981, 15; Fadić 1993, 163, 165, 166; Chevalier 1995 (1), 65, 66.

⁴⁸ Ilakovac 1993–1994, 49–54.

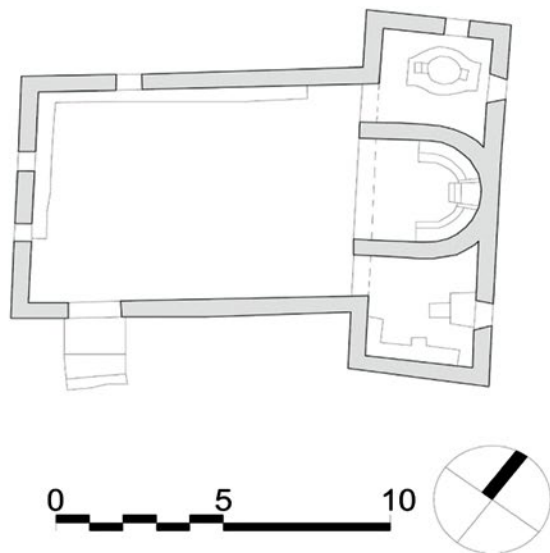
⁴⁹ Badurina 1976, 283–295; Fadić 1993, 157–174; Ilakovac 1993–1994, 47–65.

⁵⁰ Na ovom je mjestu potrebno istaknuti da u oblikovanju prostora iza samostalno stojeće klupe za kler u ovoj crkvi nije opravdano tražiti analogije s ranokršćanskom crkvom koju je Ranko Starac otkrio na lokalitetu zvanom Sv. Nikola, smještenom između Baške i Jurandvora na otoku Krk (Novak 1999, 122–123). Naime, u toj crkvi, najvjerojatnije posvećenoj sv. Nikoli, polukružna apsida je upisana u ravno začelje kojeg dodiruje samo tjemnom. Na bočnim stranama apsida flankiraju dvije prostorije, od kojih je sjeverna istražena te je u njoj pronađen mozaik s natpisom *Saprilla apsida cum secretaria fecit*, a koji spominje kršćanku Saprillu koja je donirala novac za izgradnju svetišta sastavljenog od apsida i pomoćnih prostorija. Natpis i crkva datirani su u 5. stoljeće (opširnije u Starac 1996, 137–141). Usporedbom svetišta dviju navedenih crkava evidentno je da su drukčije oblikovane. Crkva na lokalitetu Sv. Nikola nema klupu za kler, a oko polukružnog zida apsida nije moguć ophod. Crkva u uvali Sepen ima klupu za kler koja je odmaknuta od istočnog začelja (istočnog kraka tlocrtnog križa), taj prostor nije pregrađen, pa je na taj način omogućen ophod oko nje. Istočni krak tlocrtnog križa, u kojem je smješteno svetište, flankiraju dvije prostorije – po jedna sa svake strane – kojima bi vrlo vjerojatno trebalo pripisati funkcije pastoforija, *secretarium*.

⁵¹ Najopsežnije o svetištu crkve pisao je Novak 1999, 122–128. Usp. i Chevalier 1995 (1), 29, 30 te ondje citiranu stariju literaturu.

1. Crkva u uvali Sepen, Krk (Novak 1999)

2. Zapadna bazilika u Polačama, Mljet (Ž. Peković)

Sl. 4 Crkve križnog tlocrta sa samostalno stojećom klupom za kler

istočni krak, dovedena je u pitanje opravdanost upotrebe termina *transept* za ovaj prostor, ukoliko uzmemo u obzir i njegovu funkciju. Svakako, spomenuti bočni prostori su od svetišta odijeljeni polukružnim zidom koji tjemenom dotiče ravno, sjeverno začelje crkve. Uza spomenuti polukružni zid priljubljena je dvostepena klupa za kler (Sl. 4. 2).⁵²

Nakon kratkog pregleda crkava istočne obale Jadrana u kojima je arheološkim istraživanjima utvrđeno postojanje polukružnih zidova odmaknutih od začelja crkve – ravnih i apsidalnih – valja ukazati na neka pitanja kojima se treba pozabaviti. Ponajprije, moguće je dvojako tumačiti ostatke polukružnog zida – dakle, kao klupe za kler ili apside – odnosno javlja se problem njihova razlikovanja. Ključni razlikovni element ovih dviju pojavnosti jest dubina temeljenja polukružnog zida. Nažalost, rijetki su se autori u prethodno citiranim tekstovima osvrnuli i na taj detalj. U slučajevima dubljeg temeljenja polukružne zidane strukture, s većom vjerojatnošću možemo konstatirati da je riječ o apsidalnom zidu, dok je kod plitkog temeljenja ili čak oslanjanjem na pod redovito uzdignutog svetišta moguće konstatirati da se radi o samostalno stojećoj klupi za kler.⁵³

Iz prethodno postavljenog problema proizlazi još jedan, a to je pitanje izgleda svetišta u elevaciji. U prvoj skupini crkava s ravnim začeljem, uzdizanjem svetišta za par stuba postignuto je izdvajanje ovoga prostora s oltarom u odnosu na *quadratum populi*. Na istoku je ova platforma u aksijalnoj osi istočne polovine crkve definirana polukružnom klupom za kler ili polukružnim apsidalnim zidom.

U prvom slučaju, dakle kada je platforma svetišta definirana polukružnom klupom za kler na istoku, valja istaknuti da su te klupe za kler zacijelo bile prslonjene uz neki niži polukružni zid koji je služio kao naslon svećenstvu i vjerojatno bi ga pogrešno bilo zvati *apsidom* i zamišljati ga višim od otprilike 1,5 m.⁵⁴ Navedeno izvrsno oslikava Matejčićeva 3D rekonstrukcija svetišta južne crkve Predefrazijane u Poreču (Sl. 2. 1). Mišljenja smo da bi na isti ili vrlo sličan način trebalo zamišljati svetište južne crkve u Nezakciju. Valja ukazati i na veoma izglednu mogućnost da bismo pronađene polukružne zidove možda mogli tumačiti, u pojedinim slučajevima, kao niske zidane „naslone“ klupa za kler pred kojima su se mogle nalaziti klupe izrađene od drva,⁵⁵ što podrazumijeva propadljivost, tj. nemogućnost pronalazaka arheoloških tragova. Sjeverna crkva episkopalnog kompleksa u Puli (Sv. Marija) imala je također svetište vrlo slično onome u Predefrazijani i u južnoj crkvi u Nezakciju, međutim s jednom razlikom. Klupa za kler Sv. Marije završavala je stupovima koji su – uza zidane potpornje križnog tlocrta – pridržavali trijumfalni luk koji je i danas vidljiv u interijeru crkve. Poprečnim zidom perforiranim trijumfalnim lukom, koji je flankiran dvjema arkadama, dodatno je naglašen istočni dio svetišta sa samostalno stojećom klupom za kler, kao i ishodišta ophoda oko svetišta iz bočnih brodova crkve. Postojanje trijumfalnog luka ne implicira nužno postojanje nadsvođene apside. Središnji brod crkve, uključujući i svetište

⁵² Mohorovičić 1960, 26, 28–29, 31; Chevalier 1995, 454–456; Fisković 1996–1997, 73–74; Jurković 2002, 213.

⁵³ U kontekstu gornjeg problema veoma su važni ostatci prezbiterija dvojnih bazilika u Nezakciju (usp. bilj. 33).

⁵⁴ Termin *apsida* u povijesti arhitekture tradicionalnih materijala, bez obzira na to je li riječ o pretkršćanskoj ili kršćanskoj arhitekturi, podrazumijeva postojanje polukalote. Polukalota apside ima osobito simboličko značenje u interijeru kršćanskih crkava. U kontekstu ikonografske topografije crkvenih interijera, polukalota apside je, nakon kupole, najdostojnije mjesto svake crkve, bez obzira na njezinu dataciju. Polukružni zid koji stoji samostalno u prostoru te se izdiže nekoliko metara u visinu, i bez nadsvođivanja polukalotom – kako treba zamisliti tzv. paravanske / ekranske apside – teško je zamisliti u prepoznatljivom repertoaru ranokršćanskih arhitektonskih elemenata. Opisani oblik invencija je moderne i suvremene arhitekture.

⁵⁵ O mogućnosti postojanja drvenih klupa za kler prethodno su raspravljali neki autori: Bulić 1903, 65; Chevalier 1995 (2), 117.

te ophod iza njega, bio je pokriven otvorenim drvenim krovom na dvije vode, što odgovara današnjem stanju. Svetište sjeverne crkve u Nezakciju s duboko temeljenim polukružnim zidom i nalazom kockica s pozlatom – na temelju kojih Marušić pretpostavlja da je u ovoj crkvi mogla postojati apsida s polukalotom ukrašenom mozaikom⁵⁶ – otvara mjesta pretpostavci o postojanju polukalotom nadsvođenih apsida koje su samostalno stajale u prostoru. Na temelju arheoloških ostataka naknadno dograđenih potpornja uz polukružni apsidalni zid, otvara se mogućnost da je svetište crkve u Ivinju moglo slično izgledati.⁵⁷

Rekonstruirati izgled svetišta u elevaciji druge skupine crkava nešto je lakše. Pred prostranom, na začelju jasno istaknutom apsidom s polukalotom postavljena je samostalno stojeća klupa za kler na čijim su krajevima u nekim od slučajeva arheološki zasvjedočeni imposti potpornja. Na temelju njihova pronalaska u zadarskoj ranokršćanskoj crkvi,⁵⁸ a prema Bulićevoj i Gerberovoj dokumentaciji i u Saloni,⁵⁹ moguće je predložiti da je u elevaciji svetište moglo imati tribelon. Ukoliko je pretpostavka ispravna, središnji široki luk nadvisivao je prostor pred klupom za kler, dok su bočni bili punu uži i niži te su vodili u ophod oko apsida. Pretpostavka o postojanju ophoda oko svetišta podrazumijeva da je svetište penetriralo u središnji brod u širini klupe za kler i, ako prihvatimo pretpostavku o tribelону, njegova središnjeg luka, tj. da oltarna ograda nije obuhvaćala prolaze u ophod iza samostalno stojeće klupe za kler. Nažalost, oskudniji arheološki ostatci svetišta Sv. Ivana evanđelista u Rabu i Sv. Marije u Novalji ne dopuštaju nam precizniju raspravu o izgledu svetišta u elevaciji. Na temelju analogija s više puta spomenutom zadarskom crkvom, možemo pretpostavljati da su i ove dvije crkve mogle imati monumentalno svetište s tribelonom čiji su bočni prolazi vodili u ophod oko svetišta, na istoku definiranog samostalno stojećom klupom za kler. Ako to, pak, nije slučaj, valja razmišljati o svetištu pod čijim se trijumfalnim lukom nalazila klupa za kler, dakako nešto uža od njega. Ovisno o tome je li oltarna ograda obuhvaćala svetište u širini klupe za kler ili u širini ramena apsida, možemo, odnosno ne možemo, razgovarati o postojanju ophoda oko svetišta.

Preostaje nam još prokomentirati mogući izgled svetišta u elevaciji crkava križnog tlocrta. Elevacijom svetišta crkve na lokalitetu Mirine u uvali Sepen pozabavilo se više autora, ali ćemo prokomentirati samo recentnije prijedloge P. Chevalier i N. Novaka. Njihovi su prijedlozi veoma slični, s tom razlikom da je potonji autor ponudio detaljniju rekonstrukciju koja sadrži i crkveni namještaj – oltar nad konfesijom te oltarnu ogradu. Aksonometrijske rekonstrukcije svetišta obaju autora sadrže tribelon, međutim prema Novaku, središnji luk podržavala su dva stupa, a prema Chevalier, tribelon je u potpunosti bio izveden zidanjem. Chevalier je nad bočnim ulazima u ophod iza klupe za kler pretpostavila ravne nadvratnike, a Novak lučne nadvoje. Prema pretpostavkama obaju autora, iza klupe za kler slobodno postavljene u prostor crkvenog začelja, nalazio se polukružni zid, koji je, prema rekonstrukciji P. Chevalier, nešto viši i doseže visinu parapeta sačuvanog na svim perimetralnim zidovima crkve, a prema Novaku,⁶⁰ nešto niži u odnosu na spo-

⁵⁶ Usp. bilj. 33.

⁵⁷ Usp. bilj. 35.

⁵⁸ Vežić 1990, 51–52.

⁵⁹ Bulić 1903, 62–63, 64, 65, Tab. XIII, fig. 1; Gerber 1917, 50, 52–53, sl. 60, 61, 69, 70. Citirani autori pretpostavljali su postojanje galerija između samostalno stojeće klupe za kler i apsida – *ambulatorio* ili *ambulacro*. Ideja o postojanju ranokršćanskog deambulatorija odbačena je (Cambi 1972, 247, bilj. 52).

⁶⁰ Iako se u aksonometrijskoj rekonstrukciji jasno opredijelio za polukružni zid bez polukalote, N. Novak je u tekstu naveo mogućnost postojanja polukalote te se nije jasno opredijelio za jednu od dviju mogućnosti (Novak 2005, 125).

menuti parapet. Za našu je temu još važno istaknuti da je prema Novakovu prijedlogu – nastalom na temelju pronalaska postamenata oltarne ograde, doduše dislociranih – svetište penetriralo u transept u širini klupe za kler, što znači da oltarna ograda nije obuhvaćala bočne prolaze u ophod oko klupe za kler (Sl. 4. 1).⁶¹ Začetni korpus crkve u Polačama također je u elevaciji najvjerojatnije imao tribelon.⁶² Međutim, za razliku od ostalih spomenutih crkava, u kojima je s većom ili manjom vjerojatnošću moguće pretpostaviti postojanje ophoda oko samostalno stojeće klupe za kler, to u zapadnoj crkvi u Polačama nije slučaj. U potpunosti sačuvana dvostepena klupa za kler s katedrom te prilično visoko sačuvan apsidalni zid koji samo tangencijalno dotiče ravno crkveno začelje, jasno osporavaju mogućnost ophoda oko svetišta. Priljubljanje apsidalnog zida uz ravno crkveno začelje te postojanje tribelona čini pretpostavku o postojanju polukalote nad apsidom, prema našem mišljenju, veoma uvjerljivom (Sl. 4. 2).

ZAKLJUČAK

Samostalno stojeće klupe za kler u svetištima crkava 5. st. idejno su ishodište ovoga rada. U potrazi za objašnjenjem ovako postavljenih klupa za kler pred ravnim crkvenim začeljem ili pred polukružnom apsidom, posegnuli smo za različitim izvorima: od svjedočanstava evanđelista o prostoru u kojem je organizirana Posljednja večera, preko navada blagovanja u kasnoj antici i ranih prikaza Posljednje večere, pa do arheoloških ostataka crkava sa slobodno stojećom polukružnom klupom za kler.

Za razliku od Markova i Lukina evanđelja, koja donose štire informacije o ambijentu Posljednje večere, rani prikazi ove ikonografske teme veoma su vjeran odraz ondašnjih navada blagovanja. Budući da je blagovanje neodvojivo povezano uz simboliku i praksu sakramenta euharistije, valja s priličnom sigurnošću pretpostaviti da su svakodnevne navade blagovanja u kasnoj antici utjecale ne samo na ikonografiju prikaza Posljednje večere, već i na kreiranje i organizaciju interijera svetišta ranokršćanskih crkava. Uspoređujući arheološke ostatke kasnoantičkih blagovaonica i njihove opreme, kao i prikaza poganskih i kršćanskih gozbi (poglavito Posljednje večere) s arheološkim ostatcima crkava 5. st. i opreme njihovih svetišta, kao zajednička karakteristika nameću se polukružne klupe.

Valjanost hipoteze ispitali smo na skupini crkava istočne obale Jadrana u čijim su svetištima pronađene samostalno stojeće klupe za kler. Komparativna analiza ostataka spomenutih crkava pokazala je neke zajedničke karakteristike. Datacija sakralnih objekata ove skupine pokazuje da su samostalno stojeće klupe za kler specifikum 5. st. Vrlo se često pojavljuju u dvojnim crkvama, ali to nije pravilo što pokazuje sepiška, rapska, zadarska, ivinjska i mljetska crkva. Od jedanaest crkava kojima smo se detaljnije pozabavili u ovom tekstu, njih čak šest – a možda i sedam, ako arheologija jednom pokaže da je u Novalji uistinu postojala dvojna crkva kako su neki pretpostavili – bile su dvojne crkve. Valja istaknuti i da je u četirima crkvama, od ukupno deset obrađenih s istočne obale Jadrana, pronađen i relikvijar(/-i), a u jednoj konfesija pod oltarom. Postojanje relikvijara i konfesija, kao i jedna od teorija funkcija dvojnih bazilika prema kojoj je jedna od bazilika služila za štovanja kulta relikvija, ukazuje na to da je odmicanjem klupa za kler od začelja, odnosno polukružne apside, odraz potreba stvaranja prostornih preduvjeta za potre-

⁶¹ Chevalier 1995 (1), 29, 30; Novak 1999, 122–128.

⁶² Jurković 2002, 213, sl. na str. 214.

be liturgijskog ophoda oko svetišta s relikvijama. Koncept svetišta s relikvijama, kojeg na istoku definira polukružna klupa za kler oko koje se nalazi ophod, u većem broju slučajeva vjerojatno je bilo naglašeno monumentalnim tribelonom. Odmicanje klupe za kler od začelnog zida crkve, bilo ravnog ili polukružnog, tijekom 5. st. valja tumačiti i liturgijskom potrebom ophoda klera i vjernika oko svetišta. Od 6. st. naovamo, polukružne klupe za kler postavljaju se uz unutarnje lice apsidalnoga začelnog zida crkava, što ukazuje na promjenu liturgijskih zahtjeva, tj. ukidanje procesionalnog ophoda oko svetišta.

POPIS IZVORA

Biblija

Biblija. Stari i Novi zavjet, J. Kaštelan – B. Duda (ur.), prev. A. Savić, S. Grubišić, F. Gass, Lj. Rupčić, Zagreb 1996.

Sid. Apoll. *Epist.*

Sidonius Apollinaris, *Poems and letters*, W. B. Anderson (ur.), Harvard University Press 1963.

LITERATURA

- Badurina 1976 A. Badurina, „Ranokršćanski relikvijar iz Novalje“, u: Š. Batović (ur.), *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX. kongres arheologa Jugoslavije, Materijali XII*, Zadar 1976, 283–295.
- Brandenburg 2006 H. Brandenburg, „Il complesso episcopale di Aquileia nel contesto dell’architettura paleocristiana“, *Antichità Altoadriatiche* 62, Aquileia 2006, 19–60.
- Bulić 1903 F. Bulić, „Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l’a. 1902.“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 26, Spalato 1903, 33–106.
- Cambi 1972 N. Cambi, „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana“, u: Š. Batović (ur.), *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana. IX. kongres arheologa Jugoslavije, Materijali XII*, Zadar 1972, 239–282.
- Chevalier 1990 P. Chevalier, „Les sièges du clergé et des fidèles dans les églises paléochrétiennes de Dalmatie“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 83, Split 1990, 65–82.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae: l’architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.) (en dehors de la capitale, Salona): tome 1-2 [Salona II]*, Split – Rim 1995.
- Domijan 2001 M. Domijan, *Rab. Grad umjetnosti*, Zagreb 2001.
- Dunbabin 2003 K. M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge University Press 2003.
- Fadić 1993 I. Fadić, „Novaljski relikvijari“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 157–174.

- Fisković 1996–1997 I. Fisković, „Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13–14, Zagreb 1996–1997, 61–82.
- Gerber 1917 W. Gerber, *Forschungen in Salona I. Die Bauten im Nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona mit beiträgen von M. Abramić und R. Egger bearbeitet von William Gerber*, Wien 1917.
- Ilakovac 1993–1994 B. Ilakovac, „Ranokršćanski relikvijar Kasenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, 26–27, Zagreb 1993–1994, 47–65.
- Jeličić-Radonić 1999 J. Jeličić-Radonić „Mozaici Simferijevo Hezihijeve katedrale u Saloni“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38/1, Split 1999, 51–72.
- Jurković 1990 M. Jurković, „Oratorij-relikvijar i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 14, Zagreb 1990, 81–91.
- Jurković 2002 M. Jurković, „Mljetski tribeloni – tradicija ‘auličke’ arhitekture kasne antike u srednjem vijeku“, u: I. Babić – A. Milošević – Ž. Rapanić (ur.), *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002, 209–217.
- Marasović 2009 K. Marasović, „La mensa romana dal palazzo di Diocletiano a Spalato“, *Histria Antiqua* 18, Zagreb 2009, 481–485.
- Marušić 1967 B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula 1967.
- Marušić 1986 B. Marušić, „Prilog poznavanja kasnoantičkog Nezakcija“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1986, 51–76.
- Matejčić 2014 I. Matejčić, *Eufrazijana. Katedrala u Poreču*, Pula 2014.
- Matejčić – Chevalier 1998 I. Matejčić – P. Chevalier, „Nouvelle interpretation du complexe episcopal ‘Pre-euphrasien’ de Poreč“, *Antiquite Tardive* 6, 1998, 355–365.
- Mohorovičić 1960 A. Mohorovičić, „Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu“, u: V. Cvitanić (ur.), *Beritićev zbornik*, Dubrovnik 1960, 25–32.
- Nielsen 1998 I. Nilesen, „Royal Banquets: The Development of Royal Banquets and Banqueting Halls from Alexander to the Tetrarchs“, u: I. Nielsen – H. Sigismund Nielsen (ur.), *Meals in a Social Context: Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and Roman World (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity, sv. 1)*, Aarhus University Press 1998, 102–133.
- Novak 1999 N. Novak, „Le chœur de l’église paléochrétienne de Mirine près d’Omišalj sur l’île de Krk“, *Hortus artium medievalium* 5, Zagreb – Motovun 1999, 119–131.
- Novak – Telebaković-Pecarski 1962 V. Novak – B. Telebaković-Pecarski, „Većenegin evanđelistar – *Notae artis illuminatoriae*“, *Starine JAZU-a* 51, Zagreb 1961, 6–60.
- Obad Vučina 2007 M. Obad Vučina, *Katedrala Uznesenja Marijina u Puli*, Pula 2007.
- Rendić-Miočević 2011 D. Rendić-Miočević, „Pitanje kronologije razvoja Salonitanskih gemina“, u: D. Rendić-Miočević, *Dalmatia cristiana – Opera omnia*, Split 2011, 85–97.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un’altra chiesa paleocristiana nell’isola di Krk (Veglia)“, *Hortus artium medievalium* 2, Zagreb – Motovun 1996, 137–141.

- Šonje 1971 A. Šonje, „Predeufrazijske bazilike u Poreču“, *Zbornik Poreštine* 1, Poreč 1971, 219–264.
- Šonje 1981 A. Šonje, „Kasnoantički spomenici na otoku Pagu“, *Peristil* 24, Zagreb 1981, 5–26.
- Uglešić 2006 A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš – Zadar 2006.
- Ujčić 2018 Ž. Ujčić, „Crkva sv. Tome u Puli“, u: Ž. Ujčić – T. Bradara, *Crkva i zvono svetoga Tome u Puli*, katalog izložbe, Pula 2018, 13–135.
- Vežić 1988 P. Vežić, „Starokršćanski sloj katedrale u Zadru“, *Diadora* 10, Zadar 1988, 165–183.
- Vežić 1990 P. Vežić, „Prezbiterij katedrale u Zadru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30, str. 49–69.
- Vežić 1993 P. Vežić, „Zadar na pragu kršćanstva“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 29–54.
- Vroom 2007 J. Vroom, „The archaeology of Late Antique dining habits in the eastern Mediterranean: A preliminary study of evidence“, u: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (ur.), *Objesct in context. Object in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2007, 313–361.
- Vroom 2007a J. Vroom, „The changing dining habits at Christ’s table“, u: L. Brubaker – K. Linarodu (ur.), *Eat, drink and be marry (Luke 12:19) – food and wine in Byzantium*, Aldershot 2007, 191–222.
- Zorić 1999 M. Zorić, „Ivinj, ranokršćanska bazilika s krstionicom“, *Obavijesti. Hrvatsko arheološko društvo*, god. 31, br. 3, Zagreb 1999, 103–108.

MREŽNI IZVORI

<http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Marko&prijevod=sve&glava=14> (pristupljeno 29. 11. 2018.)

<http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Luka&prijevod=sve&glava=22> (pristupljeno 29. 11. 2018.)

KRISTINA BABIĆ

HOW DID THE ROMAN CUSTOM OF DINING INFLUENCE THE FORMATION OF EARLY CHRISTIAN SACRAL ARCHITECTURE?

The connection between the Eucharist – the key moment of every liturgical celebration – and dining is undeniable. The author questions if this connection reflects in the creation of early Christian churches, and if it does, how. Having that in mind, she tries to bring in question the relationship between the gospel image of the environment where the Last Supper took place, the architecture of Late Antique dining rooms, early displays of the Last Supper and, finally, the early Christian sacral architecture. On the east Adriatic coast, ten churches were discovered to be dating to the fifth century. They were all typologically different but had one common feature – the sanctuary equipped with a stand-alone clerical bench. Exactly in these benches – around which a procession is possible because they are removed from the front end – the author recognizes the influence of Late Antiquity dining customs, in particular, dining room furnishing. On the other hand, the finding of reliquaries under the altar in a great number of churches equipped with stand-alone clerical benches, makes room for the hypothesis of the removal of the benches from the front end as a result of the need to create spatial preconditions for the purpose of Eucharistic processions around the sanctuary with relics.

Keywords: *apse, Eucharist, altar, Early Christian churches, sigma table, stibadium, subsellium*